

مقاله پژوهشی

جلوه‌هایی از باغ ایرانی در مینیاتور

شهره جوادی*

استادیار گروه مطالعات عالی هنر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۰۱ تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۰/۰۷/۰۱

چکیده نقاشی روایتگر ایرانی که جلوه‌هایی از شعر و ادب این مرزوبوم را به تصویر کشیده، با سوژه‌هایی مردمی و شاهانه در دنیایی رنگین و مکان و منظری روح‌افزا، از گذشته‌های دور تا کنون فرهنگ و باور ایرانیان را ثبت نموده است. صحنه‌های گوناگون از روایات حماسی و مذهبی، شاعرانه و عاشقانه، شکار، رزم و بزم شاهان و تمامی آنچه در مینیاتور به تصویر درآمده، بازتاب زندگی جاری مردم بوده است که از لابه‌لای متون ادبی و اشعار انتخاب شده و به گونه‌ای ویژه با زیبایی‌شناسی هنرمندان نقش شده‌اند. فرهنگ و باور ایرانی در دل طبیعت خودنمایی می‌کند و آنچه در تمامی نقش‌ها حضور دائمی دارد، باغ و بوستان ایرانی با تمام عناصر و جزئیات واقعی است، چنان‌که در عالم خارج و در واقعیت دیده می‌شود. باغ و باغ‌سازی هنر اصیل و دیرپای ایرانی است که از روزگار باستان با زندگی مردم عجین بوده و در تمام دوران اسلامی نیز تداوم یافته است. باغ مکان مقدسی بوده که نیایشگاه‌های کهن را در برداشته و مجموعه آب، گیاه و چارتاقی-معبد از دوران باستان تا کنون در جای‌جای ایران بوده (و هست) و برگرفته از باورها، دین و اعتقادات طبیعت‌گرای ایرانیان است. باغ-معبد‌های کهن به باغ-مزارهای دوران اسلامی تبدیل شدند و الگوی باغ ایرانی-اسلامی در گذر زمان براساس بزرگداشت عناصر مقدس آب، گیاه و چارتاقی-کوشک در جوار آنان شکل گرفت. از آنجا که تا کنون نقاشی ایرانی-مینیاتور-با عالم خیال و مثال معرفی شده، ضروری است که این قول اشتباه اصلاح و جایگاه واقعیت و طبیعت‌گرایی در این هنر اصیل ایرانی مشخص شود و به گواهی آثار موجود ثابت شود که صحنه‌های مینیاتور بازتاب باغ و کوشک ایرانی و عناصر مقدس آن مانند آب و درخت و نمایش بوستان و طبیعت ایران است و ریشه در باورهای کهن مردم داشته است. این نوشتار بر مبنای تحلیل آثار موجود و به روش استنتاجی تنظیم شده و به گونه غیرمستقیم به نقد آرای موجود در زمینه نقاشی ایرانی نیز پرداخته است. هدف از این پژوهش، نقد نظریات موجود در باب مینیاتور مبنی بر نگاه غیرمنطقی، احساسی و بعضاً نادرست است که دیرزمانی است رایج شده است. از این رو بر این مهم تأکید شده است که هنر باغ‌سازی ایرانی آشکارا در صحنه‌های مینیاتور جلوه‌گر شده و بنابراین نقاشی ایرانی طبیعت را در صحنه‌های واقعی از باغ و بوستان ترسیم نموده است.

واژگان کلیدی | باغ، مینیاتور، طبیعت، آب، گیاه، تقدس.

مقدمه باغ ایرانی هنری است با قدمت دیرینه که در دوران اسلامی نیز تداوم یافته و از ایران به جهان صادر شده است؛ به شرق و غرب عالم از شمال آفریقا و اسپانیا (اندلس) تا هند و عثمانی بال گشوده و جای‌گیر شده است، چنان‌که تا کنون آثار این باغ‌ها برجاست. هندسه غنی حاکم بر الگوی باغ ایرانی در معماری و

ترئیات بخش‌های مختلف باغ شامل کوشک و ایوان، حوض و جویبار، آب‌نما، باغچه‌ها و حتی کاشت انواع گل‌ها و درختان آشکار است. باغ مکان مقدسی بوده که نیایشگاه‌های کهن را در برداشته و مجموعه آب، گیاه و چارتاقی (معبد) از دوران باستان تا کنون در جای‌جای ایران بوده و هست و برگرفته از باورها، دین و اعتقادات طبیعت‌گرای ایرانیان است. باغ-معبد‌های کهن به باغ-مزارهای

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۲۳۳۵۷۲۸۶ shjavadi@ut.ac.ir

داشته‌اند اما امروز اثری از آن‌ها نیست، در حالی که در ازبکستان و تاجیکستان امروز این صحنه‌ها و مناظر موجود است.

پیشینه پژوهش

مقالاتی چند در باب باغ و مینیاتور نوشته شده که اهم آن به شرح ذیل است: در مقاله‌ای با عنوان «تجلی باغ‌سازی ایرانی در نگارگری مکتب هرات» (بمانیان و علی گل‌زاده، ۱۳۹۳)، اشاره شده که باغ‌های دوره تیموری از بین‌رفته اما تصاویر آن در مینیاتور مکتب هرات موجود است و به نکاتی چند در مورد عناصر طبیعت در باغ و مینیاتور نیز پرداخته است. از پژوهش‌های دیگر این حیطه می‌توان به مقاله «باغ ایرانی به روایت مینیاتور» (سلطان‌زاده، ۱۳۸۳) و همچنین مقاله «باغ مینیاتور ایران (باغ کهن ایرانی)» (نداف و اصغری، ۱۳۹۴) اشاره کرد که در آن‌ها به نکاتی درباره باغ و تطبیق آن با مینیاتور اشاره شده است و هر یک در جای خود مفید و دربردارنده نکاتی ارزشمند هستند. اما مقاله حاضر با تکیه بر پژوهش‌های پیشین نگارنده که گزارش آن در قالب مقالات علمی چاپ شده است و همچنین با استناد به کتاب «سه‌گانه منظر ایرانی» (جوادی و منصور، ۱۳۹۹)، طرح مسئله باغ به‌عنوان هنری ایرانی که به جهان صادر شده و بازتاب مستقیم آن در مینیاتور ایرانی به تحلیل طبیعت و عناصر منظر در نقاشی ایرانی پرداخته و کپی‌برداری آن را از باغ ایرانی نشان می‌دهد. همچنین به چگونگی شکل‌گیری باغ ایرانی در تداوم باغ-معبده‌های کهن اشاره کرده و استمرار باغ ایرانی را در دوران اسلامی نشان می‌دهد و سرانجام تصویر واقع‌گرای باغ و بوستان را در مینیاتور با استناد به نقاشی‌ها بررسی می‌کند. گونه‌های مختلف گیاهان بومی در باغ ایرانی و تصویر آن‌ها به شکل رئالیستی و بسیاری نکات دیگر از جمله حضور چارتاقی-کوشک، حوض و جوی‌های آب، به‌عنوان عناصر مقدس و سودمند در باغ و حیاط ایرانی بحث و سرانجام نتیجه‌گیری شده که باغ و باغ‌سازی با الگوی ویژه ریشه در تقدس آب و گیاه نزد ایرانیان داشته و تداوم و آن در تمام دوران اسلامی و تا کنون برجاست؛ بنابراین هنر ایرانی و به‌وضوح نگارگری، علی‌رغم سوزده‌های مختلف، طبیعت و عناصر مقدس آن را در قالب باغ به زیباترین وجه جلوه‌گر ساخته است. تا کنون با این رویکرد به باغ در هنر ایران و بازتاب آن در مینیاتور پرداخته نشده. از این‌رو مقاله حاضر دریچه‌ای نو به باغ، این هنر دیرپای ایرانی گشوده است.

جلوه طبیعت در مینیاتور

نگارگری ایرانی نمایش صحنه‌هایی واقعی از زندگی مردم در دل طبیعت، باغ و بوستان، کوه و دشت، آبگیر، رودخانه، جویبار و چشمه‌سارهاست. این هنر همچنین تجسم انواع پرندگان، گل‌ها و درختان بومی ایران و واقعیت زندگی ایرانیان و بازتاب باورهای طبیعت‌گرای آنان (ایرانیان) مبنی بر تقدس آب، گیاه و سایر عناصر زمینی و آسمانی مانند ماه، خورشید و آسمان پرستاره است که

دوران اسلامی تبدیل شدند و الگوی باغ ایرانی-اسلامی در گذر زمان براساس بزرگداشت عناصر مقدس آب، گیاه و چارتاقی-کوشک در جوار آنان شکل گرفت. جلوه و بازتاب باغ و بوستان با الگوی ویژه شاهراه مرکزی باغ، جوی‌های روان با احاطه ردیف درختان سایه‌گستر، حوض، آبنما و حوضچه‌ها، از عناصر اصلی باغ ایرانی-اسلامی است. کوشک، ایوان، شاه‌نشین یا همان چارتاقی در باغ معمولاً رو به آب حوض یا استخر-قرار دارد، چنان‌که پیش‌تر چارتاقی معبد بر بلندی و مشرف بر چشمه و آبگیر بوده است. انواع گل‌ها، گیاهان و درختان بومی منطقه در باغ ایرانی به‌عنوان عناصر تزئینی و درعین‌حال سودمند همواره حضور داشته‌اند. گیاهان دارویی، سبزیجات و درختان میوه در باغچه و کرت‌های اطراف جوی‌ها فضایی دلنشین و زیبا و نیز سودمند و قابل استفاده برای ساکنین باغ و کاخ فراهم می‌کرده است. باغ-معبد، باغ-کوشک و به‌تدریج باغ‌های مردمی و گردشگاهی در زندگی ایرانیان پر رنگ شدند. سرانجام این الگوی بی‌ظنیر و روح‌بخش در وجوه مختلف معماری ایرانی تسری یافت و تا کنون نیز شاهد این هنر بی‌همتای نیاکان هوشمندمان هستیم. خوشبختانه بازتاب این هنر ارزشمند در نقاشی ایرانی (مینیاتور) تبلور یافته است.

در این نوشتار به اولین الگوی باغ ایرانی-باغ پاسارگاد- و تداوم این الگو در باغ‌های دوران اسلامی ایران اشاره می‌شود. همچنین اینکه چگونه نیایشگاه‌های کهن به باغ-مزارهای دوران اسلامی تبدیل شدند و در گذر زمان معماری ایرانی شامل باغ، خانه و حیاط، کاخ، کاروان‌سرا، مدرسه و... با الهام از الگوی قدیمی مکان و منظر مقدس با حضور آب و گیاه بر پا شد و تا کنون نیز بر جاست. ساخت باغ در کشور ما سابقه طولانی داشته و دارای عملکردهای مختلف بوده است. واقعیت زندگی آن‌گونه که در باغ ایرانی جاری بوده در مینیاتور منعکس شده است. البته الگوبرداری از واقعیت در قالبی خاص و با زیبایی‌شناسی ویژه‌ای عالم واقع را به ماورا و خیال پیوند زده، به گونه‌ای که بیشتر واقعیت است که برگرفته از محیط و زندگی طبیعی است و در نهایت شکوه و زیبایی ترسیم شده است. طبیعت و منظر باغ و بوستان ایرانی، با تمام جزئیات در صحنه‌های مینیاتور منعکس شده است. قوی‌ترین نوع حضور طبیعت و منظر ایرانی، در قالب باغ-کوشک با انواع گیاهان بومی، گل‌ها، درختان، حوض آب، فواره و حتی نقاشی، گچ‌بری و کاشی‌کاری‌ها در صحنه‌های گوناگون مینیاتورها نمود یافته است. به گونه‌ای که در مواردی که هیچ نمونه و نشانی از باغ‌های ایرانی امروز در دست نیست، در مینیاتورها می‌توان آنچه در روایات تاریخی آمده را مشاهده کنیم. از باغ‌های دوره تیموری در جغرافیای کنونی ایران نمونه‌ای در دست نیست. مانند باغشهر سمرقند که امروزه اثری از آن باقی نمانده اما در مینیاتورهای مکتب هرات می‌توان این میراث را مشاهده کرد. صحنه‌هایی در نقاشی‌ها موجود هستند-مانند کوشک و سرپرده با سایبان در میان باغ-که پیش‌تر در زندگی شاهانه و همچنین در حیاط و باغ و زندگی روزمره مردم نیز وجود



تصویر ۱. خاوران نامه، اعلان تمجید و امامت امام علی (ع) توسط جبرئیل به پیامبر (ص)، این روایت مذهبی در باغ به تصویر آمده است، حوض و آبراه، درخت انار با میوه‌های طلایی و گل انار، درخت شکوفه، آسمان لاجوردی و ابرهای طلایی ترکیبی از واقعیت و خیال در تصویرسازی است. مأخذ: Gray, 1995, 107



تصویر ۲. هفت اورنگ جامی، بزم شاهانه که در باغ و دل طبیعت جلوه‌گر شده، آنچه در باغ و کوشک بوده (گردش آب، درختان چنار، سرو و شکوفه و...) همگی به شکل واقعی تصویر شده‌اند. مأخذ: www.researchgate.net

با شیوه‌ای خاص به تصویر درآمده و جهانی رنگین، نورانی و سراسر شادی و شکوه را نشان می‌دهد. این گونه نگاه به جهان و محیط اطراف در زندگی روزمره، برخاسته از جهان بینی ایرانیان و نشان‌دهنده سلیقه و زیبایی شناسی ویژه آن‌هاست. اگرچه مینیاتور ایرانی با شیوه و سبک و سیاق ویژه‌ای باغ و طبیعت را به تصویر کشیده و آمیزه‌ای از واقعیت و خیال است، اما بیشتر انعکاس واقعیت و عناصر طبیعی است که با زندگی مردم آمیخته و نشأت گرفته از حافظه تاریخی و فرهنگی مردمی است که در این باغ و بوستان‌ها، حیاط و خانه‌های مصفا زیسته‌اند. از بارزترین صحنه‌ها در نگارگری، نمایش باغ ایرانی است با تمام ویژگی‌هایش که از الگویی خاص تبعیت می‌کند. همان باغی که از گذشته‌های دور وجود داشته و در دوران اسلامی نیز تداوم یافته است. کهن‌ترین نمونه از باغ ایرانی را می‌توان در پاسارگاد دوره هخامنشی جستجو کرد. آنچه در مینیاتور ترسیم شده، بیشتر نمایش واقعیت است و در جای جای نقاشی ایرانی نشان از زندگی مردم و صحنه‌های واقعی و نمایش روایاتی است که براساس شعر و ادبیات ترسیم شده است. تصویرسازی‌های مینیاتور با مضامین مختلف از شاعرانه، عاشقانه و عرفانی، جنگ، صلح، شکار، دیدار عشاق در باغ یا ملاقات شاه با سفرای خارجی، دیدار سلطان سنجر با پیرزن و تمامی صحنه‌های رزم و بزم و شکار شاهان، سوژه‌های مذهبی در ارتباط با پیامبر و حضرت علی (ع) با حضور فرشتگان و مقدسین، به تمامی در دل طبیعت و در باغ و بوستان جلوه‌گر شده‌اند. چنانچه صحنه‌های در باغ و بوستان نباشد، در چینه‌ای به باغ و حیاط گشوده شده که آسمان و آب و درخت و پرند را به نمایش می‌گذارد (تصویر ۱). تصویر باغ ایرانی با تمام جزئیات معماری و تزئینات، گیاهان بومی سرزمین‌مان از درخت و گل، پرندگانی که بر شاخسارها و مرغابی‌هایی که در حوض شنا می‌کنند، ماهی‌های شناور در آب حوض و فواره و آب‌نمای موجود در باغ‌ها، همگی در نقاشی‌ها دیده می‌شود. نقوش کاشی کاری، تخته‌گاه و سرپرده‌های رنگین با نقوش گل‌بوته که در باغ‌ها و زندگی مردم وجود داشته نیز در صحنه‌های مینیاتور ترسیم شده‌اند (تصویر ۲). مقصود از واقع‌گرایی در مینیاتور به جهت شیوه تصویرگری و پرسپکتیو، اروپایی نیست، بلکه نمایش طبیعت و عناصر آن است که به بازنمایی آنچه در باغ و منظر سنتی ایرانی است پرداخته و این نمایش واقعی و با شکوه در نهایت زیبایی در فضایی از رنگ و نور خودنمایی می‌کند و در جای جای صحنه‌های روایی هندسه و تناسب‌بندی‌های ایرانی نمایان است. بدیهی است که راستی‌آزمایی این مدعا به سهولت با آنالیز دقیق هر یک از صفحات مینیاتور میسر می‌گردد.

باغ ایرانی-اسلامی

باغ‌سازی در ایران به گذشته‌های دور بازمی‌گردد. کهن‌ترین نمونه این هنر، باغشهر پاسارگاد^۱ در دوره هخامنشی است که الگوی باغ‌های بعدی در دوران اسلامی می‌باشد. دلایل بسیاری

گل‌وبته‌های رنگین ریز و درشت در باغ و باغچه‌های حیاط ایرانی ساخته شده‌اند. چارتاقی-کوشک که مشرف بر چشمه یا حوض و آب‌گیر در مکان‌های مقدس و نیایشگاهی کهن بوده و هست، در دوران اسلامی تبدیل به باغ-مزارها شده و بر بقایای اماکن مقدس شکل گرفته و برجای مانده‌اند. این الگو در حیاط ایرانی با حوض و ایوان یا تالار مرکزی مشرف بر حوض و باغچه دیده می‌شود، باغچه‌های اطراف حوض با درختان انار، انجیر، انگور و... انواع گل‌ها مانند تاج خروس، شب‌بو، اطلسی، کوبک، گل‌ناز و بوته‌های نسترن و محمدی و گل رز مزین شده‌اند (تصویر ۴). باغ مینیاتور گرچه در قالب‌های بعضاً غیرواقعی ترسیم شده، اما همه چیز در آن از واقعیت الهام گرفته است (جوادی، ۱۳۸۳). همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، باغ ایرانی و بازتاب آن تحفه‌ای است که از این مرز و بوم به جهان بال کشیده و تا کنون در اسپانیا، مغرب عربی، ترکیه و هندوستان و حتی در باغ ورسای پاریس دیده می‌شود.

گیاهان بومی در مینیاتور ایرانی

از نکات مهمی که در نقاشی سنتی مینیاتور جلب نظر می‌کند حضور گل‌ها و درختان بومی ایران است که با اشکال واقعی و رئالیستی ترسیم شده‌اند. مانند درختان چنار، سپیدار و سرو کوهی، بید مجنون، درختان میوه با شکوفه، همچنین گل‌های



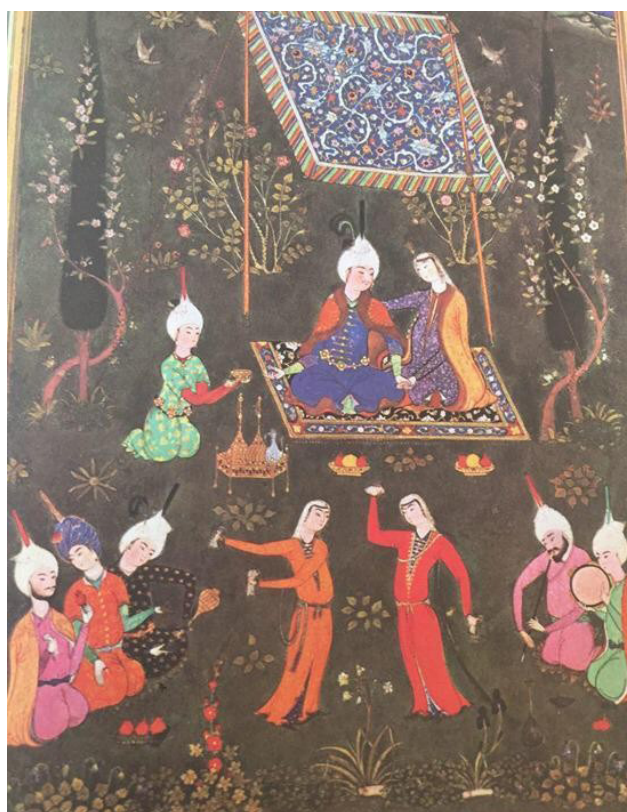
تصویر ۳. شاهنامه فردوسی مکتب شیراز، منظره باغ ایرانی، بزم در باغ با تمام جزئیات ترسیم شده و سبزه‌زار، درختان و گل و بوته‌ها را نشان می‌دهد، پایین صفحه گیاهی است که به بوته و گل‌های اسفند می‌ماند.

مأخذ: www.lulian.tumblr.com

برای ایجاد باغ در ایران وجود داشته است که این دلایل موجب شکل‌گیری باغ‌های شاهی، باغ‌های تفرجگاهی و باغ‌های میوه و گیاهان دارویی شده است. منشأ شکل‌گیری این باغ‌ها به ایران باستان و باغ-معبدها و شکارگاه‌های سلطنتی بازمی‌گردد. پس از آن در دوران اسلامی، برای نمونه باغ-معبدها تبدیل به باغ-مزارها شدند که مدفن امامان و امامزادگان و بزرگان دین بوده است. در باغ ایرانی مانند سایر آثار هنری سعی شده از بیهودگی پرهیز شود. نکات بهداشتی نیز همراه با سودمندی و درعین حال زیبایی‌شناسی، در ایجاد باغ دخیل بوده است. در دین زرتشت کاشتن درخت امری پسندیده و قطع آن گناهی بزرگ محسوب می‌شده و آلوده کردن آب نیز نکوهش شده است. دین اسلام نیز به پاکیزه نگاه داشتن آب و احترام به درختان کهن سال تأکید کرده و این دو عنصر مقدس را ستوده است. باغ ایرانی-اسلامی با سه عنصر مقدس آب، گیاه و چارتاقی (کوشک) که برخاسته از باور و آیین‌های کهن در گذر زمان می‌باشد، جلوه‌گر شده است. هر بخش باغ با گیاهان و گل‌های مختلف آراسته شده که همه گیاهان بومی و فایده‌رسان بوده‌اند. «در جلوی کوشک اصلی باغ‌ها معمولاً استخری به شکل مربع یا مستطیل وجود داشته است. استخرهای گرد پیش از اسلام و اوایل اسلام معمول بوده ولی بعدها کاربرد نداشته است. حوض بیضی شکل را هیچ‌وقت نمی‌ساختند و اعتقاد بر این بود که آب در حوض بیضی زودتر گندیده می‌شود. بعدها این حوض‌ها شکل هندسی منظم و ساده از شش تا دوازده ضلعی به خود گرفتند و معمولاً در اغلب جاها از هشت ضلعی استفاده شده و دوازده ضلعی در استخرهای بزرگ کاربرد داشته است» (پیرنیا، ۱۳۸۲، ۲۸۹-۲۹۰). دو عنصر مهم آب و درخت و بعدها همنشینی آن‌ها با چارتاقی، سه‌گانه منظر و مکان ایرانی را شکل می‌دهد که ریشه و منشأ اولیه آن باغ-معبدهای دوران باستان بوده و از ابتدای دوران اسلامی به بعد تکرار شده است. نزد ایرانیان باستان آب و گیاه محترم است، آن‌ها در دل طبیعت به نیایش این عناصر مقدس می‌پرداختند. هردوت نیز به این نکته اشاره کرده که ایرانیان معبد نداشتند و نیایش عناصر طبیعی را در طبیعت انجام می‌دادند. در جهان استوره‌ای، برای آب و گیاه، ماه و خورشید و آسمان و زمین ایزدانی خلق می‌شد که مردم با نذر و قربانی به پیشگاهشان در واقع به آنان متوسل شده و حاجت می‌طلبیدند. بعدها نیایشگاه نیز در جوار این عناصر بنا شد و سه‌گانه مکان ایرانی شکل گرفت که اساس و بنیان معماری ایرانی اسلامی است (جوادی و منصور، ۱۳۹۹). باغ-مزارهای دوران اسلامی، خانه‌های سنتی ایرانی، باغ و کوشک‌ها نیز با همین الگو شکل گرفته‌اند. چارتاقی، کوشک یا شاهنشین در باغ ایرانی و همچنین حضور آب و گیاه در قالب حوض، باغچه و درختان نیز مرتبط با همین الگو است (تصویر ۳). آنچه در نگارگری ایران جلوه‌گر شده تماماً در واقعیت وجود دارد. باغ‌هایی که با چنار و سرو، سپیدار، بید مجنون، درختچه‌های نسترن و محمدی، گل‌های ختمی، نسرين و نرگس و انواع



تصویر ۴. خانه پیرنیا نابین، خانه ایرانی با الهام از معماری براساس باورها که آب و گیاه و چهارتاقی عناصر اصلی آن هستند، چشمه و درخت مقدس در قالب باغچه و حوض با درختان انار، انجیر و انگور دیده می‌شوند. شاه‌نشین یا ایوان اصلی که همان چارتاقی و مشرف بر حوض است نیز دیده می‌شود. مأخذ: www.naeincht.ir



تصویر ۵. دیوان حافظ، بزم در باغ با تمام جزئیات از فرش و سایبان، انواع گل‌ها و گیاهان و بوته‌ها که کاملاً واقعی به تصویر درآمده‌اند. مأخذ: www.hdl.handle.net

الگوی باغ-معبده‌های اعیان و اشراف و به تدریج تسری این الگو در خانه‌های ایرانی به‌وضوح در مینیاتورها دیده می‌شود. نقاشی ایرانی با الگوهای ذکر شده و شیوه ویژه در نقش‌پردازی، به هند و ترکیه

نرگس، ختمی، نسترن و محمدی، گل سرخ، گل‌ها و بوته‌هایی شبیه گل اسپند و پنیرک که در زمینه نقاشی‌ها و در سبزه‌زار و باغچه‌ها ترسیم شده‌اند، قطعاً گل‌های سوسن و نسرين، شب بو، اطلسی، پریوش و تاج خروس هم لابه‌لای گل‌بوته‌ها هستند. برخی از این گل‌ها مانند سوسن و نسرين که به کرات در اشعار آمده‌اند و حافظ و منوچهری و دیگر شاعران نیز در توصیف آن‌ها غوغا کرده‌اند، نیازمند شناسایی و معرفی دقیق‌تر هستند. برخی از این گل‌های بومی باغچه و باغ ایرانی که توصیف آن‌ها به کرات در اشعار آمده متأسفانه دیرزمانی است نایاب شده است. به‌طوری‌که فقط سالخورده‌گان نام و نشانی از آن‌ها دارند و حسرت آن بر دل باغ‌های کنونی مانده است. در مینیاتور تمامی گیاهان که پیشتر از آن‌ها نام برده شد (مانند درختان چنار، سپیدار، بید مجنون، سرو راست‌قامت و کاج و سرو کوهی، درخت انار با گل و میوه، درختان شکوفه و گل‌های نرگس، نسترن و محمدی، بوته گل سرخ، اطلسی، پریوش، تاج خروس، شمعدانی، بوته اسپند، گیاهان و گیاهان دارویی همچون گاوزبان، بابونه، به لیمو و غیره)، به شکل واقعی ترسیم شده‌اند (تصاویر ۵ و ۶). عمده گیاهان نامبرده در مینیاتور قابل شناسایی هستند و برخی دیگر باید یافته شده و معرفی گردند (همتی و دهقان، ۱۳۹۶). گل نسرين و سوسن که بارها در اشعار حافظ و دیگر شعرا ذکرشان آمده تا چندی پیش زینت‌بخش باغ و باغچه‌ها بوده که تصاویر آن‌ها باید در نقاشی ایرانی شناسایی شوند (همان). شناخت این گونه‌های اصیل ایرانی و کاشت و تکثیر آن در شکل‌گیری باغ و منظر ایرانی، ما را به احیای هنر بومی و غنی خویش رهنمون می‌سازد.

بازتاب باغ ایرانی بر باغ‌های جهان و جلوه آن در مینیاتورها

باغ ایرانی-اسلامی که با تأکید قوی بر عنصر آب و سپس گیاهان بومی در مناطق خشک و کم‌آب ایران شکل گرفت، در طی زمان به تمامی نقاط کشور تسری یافت و در گذر زمان به باغ‌های اسلامی هند، اسپانیا (اندلس)، مغرب عربی، تونس، مراکش و تا باغ ورسای پاریس نیز راه یافت. باغ ایرانی با هندسه منظم، گردش آب و هم‌نشینی آن با درختان و گل‌های بومی، مکان و منظری دلنشین خلق کرده و وجود گیاهان سودمند همچون باغ‌های میوه و گیاهان دارویی، در زندگی مردم نقش ویژه‌ای داشته است و به‌عنوان هنری اصیل و کاربردی با زیبایی‌شناسی ویژه در پیشینه فرهنگی-هنری ایرانیان ثبت شده است (تصویر ۷). بازتاب این هنر اصیل در مینیاتورهای هند و ترک عثمانی نیز مشهود است. تمامی صحنه‌های نقاشی ایرانی که روایتگری از شعر و ادبیات است، در باغ و بوستان روی داده و باغ ایرانی را با تمام ویژگی‌هایش از آب و حوض تا انواع گل‌ها، گیاهان و درختان به تصویر کشیده است و کوشک یا شاه‌نشین که در واقع همان چارتاقی در جوار چشمه و درخت کهن‌سال نیایشگاه است را ترسیم نموده و به نمایش درآورده است.

عثمانی رفت و حتی بر نقاشی‌های بیزانس و برخی از نقاشی‌های قرون بعدی در اروپا نیز تأثیر گذاشت (تصویر ۸). مینیاتورهای هند و عثمانی گرچه از نقاشی ایرانی الهام یافته و به سبک و سیاق مینیاتور ایرانی پایبند است اما آمیزه‌ای از حال و هوای بومی سرزمین‌های مذکور هستند (تصویر ۹). چنان‌که گیاهان بومی هند در نقاشی آنان و گل لاله محبوب سلاطین عثمانی با اغراق در مینیاتور آنان دیده می‌شود. نکته آشکار در زمینه و پس‌زمینه نقاشی‌های هندی و عثمانی، خلوت بودن صحنه است (تصویر ۱۰). در حالی که در مینیاتور ایرانی جای خالی دیده نمی‌شود و تمامی صفحه پر از نقش‌ونگار است، از انواع گیاهان رنگارنگ و در و دیوارهایی که مزین به کاشی‌کاری و گچ‌بری و نقاشی با نقوش گل‌بوته است. چنان‌که در باغ‌ها نیز قطعه زمین خالی یافت نمی‌شود و استفاده بهینه از آب و زمین در کاشت و برداشت انواع درختان سایه‌گستر، گل‌ها و گیاهان دارویی که هم جنبه زیبایی و روح‌افزایی داشتند و هم سودرسان و شفابخش بودند به چشم می‌خورد. استاد پیرنیا نیز در کتاب «معماری اسلامی ایران» به این مهم اشاره می‌کند (پیرنیا، ۱۳۸۲). ویژگی پر نقش بودن هنر ایرانی که در نقاشی، نقش قالی و تزیینات معماری و سایر هنرها نیز به چشم می‌خورد، امری است که به جهان‌بینی یا نوع نگاه آنان به طبیعت و زندگی بازگشته و به همین سبب زیبایی‌شناسی خاصی نیز رقم زده است. نوعی جهان‌بینی که طبیعت و جهان پیرامون را رنگین و پر نقش و نگار می‌بیند و فضای خالی را برنمی‌تابد. آنچه در باغ ایرانی با سلیقه، تفکر و باورهای ایرانیان در گذر زمان شکل گرفته، بازتاب آن در مینیاتور آشکارا دیده می‌شود. نکته قابل توجه این است که نگارگری به تصویرگری روایات ادبی می‌پردازد و موضوع اصلی آن شخصیت‌های داستان و روابط آن‌هاست، اما علی‌رغم سوژه‌های مختلف، حضور قوی طبیعت شگفت‌انگیز است. این مهم که منظر طبیعت با تمام جزئیات و به زیباترین شکل روایت را در برمی‌گیرد، نشان از یکی‌بودن هنرمند با طبیعت است که در تمام لحظه‌های زندگی روزمره با او عجین شده است. هنرمند در خانه، کوچه، باغ، بوستان و دشت و دمن، در سبزه‌زار و کویر با آسمان پرستاره، خورشید و ماه درخشان عشق می‌بازد و جلوه‌های این احساس و بینش را در اثر خویش منعکس می‌سازد. مردم در روزگار قدیم در طبیعت و با طبیعت زندگی می‌کردند و نقش آن حیات دلنشین را با هنر جاودانه ساختند. این میراث امروز ما را با گذشته‌های دل‌انگیز و روح‌بخش پیوند می‌دهد.

نتیجه‌گیری

مینیاتور ایرانی سندی مهم و با ارزش و جلوه‌ای بی‌نظیر از باغ ایرانی را به نمایش گذاشته است. باغ ایرانی با پیشینه‌ای دور فرهنگ و باور نیاکان را مبنی بر تقدس طبیعت و عناصر زمینی و آسمانی آن بازسازی نموده و در گذر زمان از روزگاران استوره‌ای و تاریخی این مرز و بوم تا دوران اسلامی و تا کنون برجای و استوار



تصویر ۶. شاهنامه طهماسبی، گل ختمی و درخت شکوفه که به شکل واقعی ترسیم شده است. مأخذ: www.nya.ir



تصویر ۷. همای و همایون، سبزه‌زار با انواع گل و بوته‌های بومی که در باغ ایرانی، باغچه و حیاط‌ها بوده است و جویبار و پلان جلو که عشاق را نشان می‌دهد، ردیف درختان با آسمان لاجوردی و نمایش شب در بالا و روز در پایین باغ نیز از نکات جالب توجه است. مأخذ: www.chairish.com



تصویر ۸. کلیسای سنت آپولیناره، روایت مسیحی که در دل طبیعت ترسیم شده و زمینه کار مانند مینیاتور ایران با سبزه‌زار و گل و بوته و درختان است. مأخذ: Bovini, 1991, 36, 64, 70

تصویر کشیده است. نقاشی ایرانی علی‌رغم تصویرسازی متون شعر و ادب پارسی، نمایش طبیعت ایران در قالب باغ و بوستان با تمام جزئیات از گیاهان بومی، عناصر اصلی باغ و حیاط شامل حوض و فواره، جویبار و پرندگان بر شاخسارها نیز هست. آنچه موجب پیدایش باغ ایرانی شده همانا تقدس آب و گیاه در باور مردم بوده است که روزگاری درختان کهن‌سال و چشمه‌سارها را می‌ستودند و برای آنان ایزدانی قائل بودند و در جوار این عناصر مقدس نیایشگاه بر پا کرده و آیین و رسوم طبیعت‌گرای خویش را برگزار می‌نمودند. به تدریج این باغ-معبدها که پیش‌تر شکارگاه‌های دوران ساسانی و کاخ‌های ایشان در جوار معابد با آب‌های جاری و درختان کهن‌سال بود، به باغ-مزارهای دوران اسلامی تبدیل شد و باغ و کوشک‌های شاهان و اشراف و درباریان نیز تابع همین الگو شدند. در گذر زمان معماری و ساختمان‌سازی ایرانی-اسلامی نیز بر همین پایه و با حیاط مرکزی، حوض، باغچه و ایوان یا شاه‌نشین شکل گرفت و انواع درختان و گل‌های بومی نیز برای تزئین و سودرسانی به اهل خانه کاشته شد. سرانجام باغ ایرانی با الگوی کهن باغ پاسارگاد و با هندسه‌ای موجز که نشان از نبوغ ایرانیان دارد، در قالبی زیبا، منطقی و آرام‌بخش، با گردش و چرخش آب و هم‌نشینی آن با درختان و انواع گل و بوته‌های بومی تبلور یافت. این الگوی بی‌همتا در دوران اسلامی به اسپانیا و آفریقا راه یافت و باغ‌های دوران اسلامی هند نیز با این شیوه ساخته شد. این میراث ارزشمند در نقاشی ایرانی ثبت و مانند هنر باغ‌سازی به هند و ترکیه عثمانی نیز صادر شد. البته طبیعت و باغ و بوستانی که با الگوی مینیاتور ایرانی به سایر نقاط رفته، با تغییراتی شامل بومی‌سازی طبیعت و منظر در آن نقاط شکل گرفته است. باغ ایرانی-اسلامی تحفه‌ای با ارزش و دستاورد دین و باور ایرانیان در گذر زمان است و بازتاب آن در قالب واقعی در مینیاتور آشکار است. از این رو این اسناد با ارزش هنری که از جمله نبوغ ایرانیان را در ترسیم هندسی، رنگ‌آمیزی و ایجاد حال و هوای خاص ایرانی با تمام ویژگی‌های واقعی و طبیعت‌گرا منعکس نموده، شایان تقدیس، حفظ و اشاعه می‌باشد.

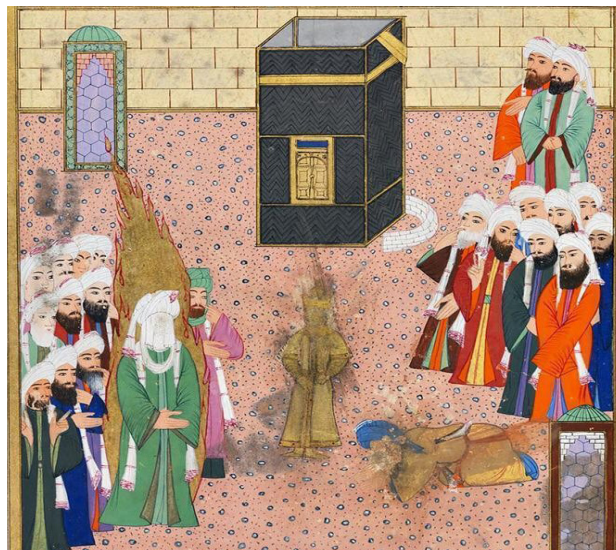


تصویر ۹. حضور گیاهان بومی در پس‌زمینه و خلوت بودن زمینه، روایت در دل طبیعت که در پس‌زمینه گیاهان بومی هند، کوه و آسمان را نشان می‌دهد. زمینه خلوت و بدون نقش است. در مینیاتور ایرانی جای خالی و بدون نقش دیده نمی‌شود. مأخذ: www.metmuseum.org

است. باغ و باغ‌سازی با الگوی ایرانی که حال و هوایی ویژه دارد و منظر روح‌افزا و آرام‌بخش آن، با روحیات شاعرانه و احساسی ایرانیان سازگاری داشته و قرن‌ها با حیات مردم عجین بوده و هست. این هنر بی‌ظنیر به شرق و غرب عالم از سرزمین هند و عثمانی، تا شمال آفریقا و اسپانیا هم بال گشوده، به همین شکل مینیاتور ایرانی نیز به این سرزمین‌ها رفته و باغ و بوستان را به

پی‌نوشت‌ها

۱. «سنت‌های منظرپردازی مورد انتظار در ساختار پاسارگاد شامل وجود محور (یا محورهای) اصلی، وجود تقارن، ایجاد توالی و تکرار و نهایتاً وجود یک نقطه عطف در محوطه است و حاکی از آن است که کلیه بناهای دشت پاسارگاد در یک ساختار منظم فضایی احداث شده‌اند و باغی وسیع بر کلیه عناصر احاطه داشته است. باغ شاهی تنها بخش کوچکی از این مجموعه وسیع بوده و در واقع به نظر می‌رسد که نخستین مرکز حکومتی-آیینی هخامنشیان یک باغشهر با ساختاری منظم و یکپارچه بوده است» (مهربانی گلزار، ۱۳۹۴، ۶۶ و ۶۷) بنابراین الگوی طراحی در باغ پاسارگاد، مبتنی بر جوی آبی است که در محور طولی باغ جریان دارد و ردیف درختان اطراف آن که در انتها به ایوان، شاه‌نشین یا کوشک منتهی می‌شود. در واقع این الگو در تمامی باغ و کوشک‌های بعدی تکرار شده است. عنصر اصلی در باغ ایرانی-اسلامی نیز آب در هم‌نشینی با گیاه است. همچنان که گونه‌های ویژه از گردش و چرخش آب و بازی در جوی و حوض‌ها کاملاً مشهود است و این صحنه‌ها در نقاشی ایرانی نیز بازسازی شده و طبیعت در قالب باغ و بوستان در نقاشی ایران جلوه نموده است.



فهرست منابع

- بمانیان، محمدرضا و علی گل‌زاده، مریم. (۱۳۹۳). *تجلی باغسازی ایرانی در نگارگری مکتب هرات*. اولین کنفرانس بین‌المللی افق‌های جدید در معماری و شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۲). *آشنایی با معماری اسلامی ایران* (تدوین غلامحسین معماربان). تهران: سروش دانش.
- جوادی، شهره. (۱۳۸۳). منظرپردازی در نگارگری ایران. *باغ نظر*، ۱(۱)، ۲۵-۳۷.
- جوادی، شهره و منصور، سیدامیر. (۱۳۹۹). *سه‌گانه منظر ایرانی*. تهران: پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۳). *باغ ایرانی به روایت مینیاتور*. معماری و فرهنگ، ۱۷(۵)، ۱۷۳.
- مهربانی گلزار، محمدرضا. (۱۳۹۴). پاسارگاد شهر یا باغشهر هخامنشی؛ بازآفرینی الگوی قدیمی‌ترین باغ ایرانی. *منظر*، ۳۳(۷)، ۶۶-۷۳.
- نداف، سعید و اصغری، حدیث. (۱۳۹۴). *باغ مینیاتور (باغ کهن ایرانی)*. کنفرانس بین‌المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست، افق‌های آینده، نگاه به گذشته، دبیرخانه دائمی کنفرانس، تهران.
- همتی، مرتضی و دهقان، فرزانه. (۱۳۹۶). جایگاه گل سوسن در فرهنگ، شعر و ادب فارسی. *هنر و تمدن شرق*، ۱۶(۵)، ۳-۱۴.
- Adam, N. (1993). *Turguie au Nom e la Tulipe*. Ville de Boulogne: editions de l'albaron.
- Bovini, G. (1991). *Ravenne Art et Histoire*. Verona: longo.
- Gray, B. (1995). *La Peiture Persane*. Geneve: Skira.



تصویر ۱۰. بالا: خانه کعبه و پایین: گل لاله با عراق در مرکز تصویر قرار دارند، زمینه و پس‌زمینه خلوت است، بر خلاف نقاشی ایرانی که تمامی صحنه پر از نقش و نگار و گل و بوته است. مأخذ بالا: www.jstor.org؛ مأخذ پایین: Adam, 1993, 21

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).



نحوه ارجاع به این مقاله

جوادی، شهره. (۱۴۰۰). جلوه‌هایی از باغ ایرانی در مینیاتور. *منظر*، ۱۳(۵۶)، ۶-۱۳.



DOI: 10.22034/MANZAR.2021.298693.2144
URL : http://www.manzar-sj.com/article_136683.html